

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3058>

**ZAMAKHSHARI'S COMMENTS AND ANALYSIS ON THE
CONCEPT OF JUSTICE IN KASHSHAF**

**ZEMAHŞERÎ'NİN, KEŞŞÂF'TA ADALET KAVRAMINA GETİRDİĞİ
YORUM VE ANALİZLER**

Hacı ÇİÇEK¹

Abstract

The concept of justice is at the forefront of the issues that have been discussed since the beginning of social relations between people. This concept is also a phenomenon that all people long for and need. For this reason, the first strong bond that Allah ordered in the social context was justice (Nahl, 90). As a matter of fact, justice and different concepts related to it are emphasized in the Qur'an. Many people have commented on the word justice. Zamakhshari is one of them. Zamakhshari is a person who belongs to the Mutazila opinion circle. His tafseer called "al-Keşşâf" is quite famous. While explaining words and concepts in literal context in the aforementioned commentary, he mostly dealt with the five basic principles of Mutazila. In fact, the principle of justice is among the five basic principles that Mutazila accepted after the principle of Tawhid. God is absolutely just. He never treats his servants unjustly. Man, on the other hand, has a free space in his will and behavior. His actions are entirely his own. He will be held responsible for them in the next world. Therefore, whether man believes in God or rebels, God will judge man with justice. In this study, the concept of justice, which Zamakhshari dealt with in the axis of his commentary named al- Kashshaf, was discussed and its analysis was made.

Keywords: Zamakhshari, Justice, Kashshaf, Tafseer (Commentary), Analysis.

Özet

Adalet kavramı, insanlar arasında sosyal ilişkilerin başladığından beri tartışılan konuların başında gelmektedir. Bu kavram, aynı zamanda bütün insanların özlem ve ihtiyaç duyduğu bir olgudur. Bu nedendir ki Allah'ın sosyal bağlamda emrettiği ilk güçlü bağ, adalet olmuştur (Nahl, 90). Nitekim Kur'an'da adalet ve onunla ilintili farklı kavramlar vurgulanmıştır. Birçok kimse, adalet sözcüğü hakkında yorumlar yapmıştır. Zemahşerî de onlardan biridir. Zemahşerî, Mutezile kanaat çevresine mensup bir kişidir. Kendisinin "el-Keşşâf" adlı tefsiri, oldukça meşhurdur. O, adı geçen tefsirinde literal bağlamda sözcük ve kavramları daha çok, Mutezile'nin beş temel ilke ekseninde ele almıştır.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Ünv. Eğitim Fak. Arap Dili Eğitimi Bölümü. e-mail: hcicek02@hotmail.com. ORCID: 0000-0003-4735-6349

Zaten adalet prensibi, Mutezile'nin tevhid prensibinden sonra kabul ettiği beş temel ilke arasında bulunmaktadır. Allah, mutlak anlamda adalet sahibidir. Kullarına hiçbir zaman adaletsiz davranmaz. İnsan ise irade ve davranışlarında özgür bir alana sahiptir. İşlediği fiiller, tamamen kendisine aittir. Onlar hakkında, öte dünyada sorumlu tutulacaktır. Dolayısıyla insan ister inanmış ister inanmamış olsun Allah, onu adalet ile yargılayacaktır. Bu çalışmada Zemahşeri'nin, el-Keşşâf adlı tefsiri ekseninde ele aldığı adalet kavramı ele alınmış, onun analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zemahşeri, Adalet, Keşşâf, Tefsir, Analiz.

GİRİŞ

İnsan topluluklarını ayakta tutan ve bir bakıma onların varlık nedeni sayılan bazı dinamikler vardır. Bu dinamikler, toplumların olmazsa olmazları arasında yer alır. Söz konusu değer ve dinamikler, toplumlar için birer oksijen mabdadırlar. Bu mabaların tıkanması, körelmesi veya kurumması durumunda toplumların hastalanması, güçten düşmesi, bitkisel hayata girip mücadele sahasından devre dışı kalması bile işten değildir. Bu itibarla nebevî haber, *yer ve göklerin, adalet ve doğrulukla ayakta durduğunu*² haber vermiştir.

Allah, insanlardan “adaleti titizlikle ayakta tutmalarını; anneleri, babaları ve akrabaları aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olmalarını”³ ve “bir topluluğa duyulan kinden ötürü adalet vasfından uzaklaşmalarını”⁴ istemiştir.

Adalet vasfı, oldukça kapsamlı sosyal bir gerçekliktir ama tahakkuku için ona bağlı kalmada son derece hassas davranan bir otoritenin de bulunması gerekir. Hz. Ali (ö.40/661), adaletin gerçekleşmesi bağlamında otoriteyi “Allah'ın, yeryüzünde kötülüğü önleyen ve adalet dağıtan temsilcisi” şeklinde nitelmiştir.⁵ Otorite, her ne kadar Hz. Ali tarafından yeryüzünde kötülüğü önleyen ve adalet dağıtan bir merci olarak nitelenmişse de adaletin tahakkukunda önemli rol oynayan hâkimin/kâdî'nin konumu da kaygan bir zemin oluşturmaktadır. Başka bir deyişle hukukçunun bulunduğu alanın, ne denli hassas bir alan olduğudur. Nitekim bir hadiste “insanlar arasında kadı tayin edilen, bıçaksız boğazlanmış kimse”⁶; başka bir hadiste de “Kadılık hizmetini adalet üzere yapan kimse cennetlik; zulüm üzere yargıda bulunan ise cehennemlik”⁷ diye ifade edilmiştir.

Toplumun bütün iş kollarını temsil eden çevreler, olabildiğince adalet değerine sahip çıkmak/olmak ve ondan yararlanmak durumundadırlar. Buhârî (ö.256/870) ile Müslim'in (ö.261/875) ortaklaşa rivayet ettikleri şu hadis, bunun en somut delili olsa gerek: “*Hepiniz çobansınız ve hepiniz, idare ettiğinizden sorumlusunuz. İdareciniz, bir çobandır ve idaresi altındaki kimselerden sorumludur. Kişi, evindeki kimselerden sorumlu olan bir çobandır. Kadın, kocasının evindeki eşyanın muhafızdır ve onlardan sorumludur. Hizmetçi, efendisinin malının çobanıdır ve onlardan sorumludur. Kısacası hepiniz çobansınız ve her biriniz, eliniz altındaki şeylerden sorumlusunuz*”⁸

1. Adalet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Aslı Arapça olan ve A-D-L fiil kökünden türeyen bu kelime, sözlükte “adalet, hisse, pay, yarım gibi adaletli pay” anlamına geldiği gibi “dengeli/tutarlı davranmak, ölçüp biçmek, insafli olmak, eşit tutmak, hakkaniyete uymak ve bir şeyi yerli yerine koymak” anlamlarına da gelir.⁹ “Adl” sözcüğü “*bedel, fidye, benzer, misil, eş*” demektir.¹⁰ “Öyle bir

² Buhârî, *Megâzi*, 38; Ebü Dâvûd, *Cihâd* 24.

³ Nisâ, 4/135.

⁴ Mâide, 5/8.

⁵ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ Şerif Radî, *Nehcu'l-Belâga*, thk. Muhammed Abduh, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1992, s.755.

⁶ Ebu Dâvûd, *Akdiye* 1; Tirmizî, *Ahkâm* 1.

⁷ Ebu Dâvûd, *Akdiye* 2.

⁸ Buhârî, *Itk* 49; Müslim, *İmâre* 5.

⁹ Kur'an'da farklı formlarda gelen “*Adalet*” kavramı için bkz: Bakara, 2/48, 282; Nisâ, 4/58, 129; Mâide, 5/8, 95; Enâm, 6/1, 152; Nahl, 16/90; Neml, 27/60; Hucurât, 49/9; İnfîtâr, 82/6-7.

günden sakının ki; (o gün) hiçbir nefis bir başkasının yerine geçmez, hiç kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaata fayda vermez ve onlara yardım da edilmez” ayetinde de bu anlamda kullanılmıştır.¹¹

“...Sonra da iman edip iyi işler yapanlara adaletle (kıst ile) karşılık vermek için (onları mahşerde) yeniden yaratır”¹² ayetindeki “kıst” sözcüğü de adalet anlamında kullanılmıştır.¹³ Bu sözcük, Türkçeye taksit şeklinde girmiştir. Taksit “borcu veya herhangi bir ödemeyi belli dilimler şeklinde yerine getirmek üzere eşit miktarlara ayırmak” anlamına gelmektedir.¹⁴

Türkçede kullandığımız “*insaflı ol*”, “*insaf et*” cümlelerindeki *insaf* sözcüğü de adalet anlamına gelmektedir. Nitekim Arapçadaki “*nasîf*” kelimesi, bir ölçeğin adıdır.¹⁵

“*Kavâm*” sözcüğünün de bir yönüyle adalet kavramıyla ilişkisi vardır. Çünkü kavâm sözcüğü, dengeli davranma, ifrat ve tefrite düşmeme anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle kavâm, her iki tarafın aynı boyda olmasından ötürü iki obje arasındaki denge halidir.¹⁶ Kur’an’daki “*Onlar mallarını harcadıklarında israfa gitmezler, cimrilik de yapmazlar. Bu ikisi arasında orta bir yol tutarlar*” mealindeki ayet¹⁷, buna çarpıcı bir örnek olarak verilebilir.

Hiz. Ali “*Yüce Allah, şüphesiz adaleti ve iyilik yapmayı emreder*” ayeti¹⁸ hakkında “*Adalet, hakkı gözetmek; ihsan ise, birisine lütufta bulunmaktır*”¹⁹ şeklinde yorum yapmıştır. Malum olduğu üzere adaletin zıttı zulümdür. Bu çerçevede Hiz. Ali, “*Zalimin adaletle cezalandırılacağı gün, zalimin mazluma zulmettiği günden daha çetin olacaktır*” diye bir yorumda bulunmuştur.²⁰ Hiz. Ali’ye “*Adalet mi, yoksa cömertlik mi daha üstündür?*” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “*Adalet, bir şeyi yerli yerine koymak; cömertlik ise, adaleti kendi sahasında ortaya çıkarmaktır. Adalet, bir genel başkan; cömertlik ise, özel bir misafirdir. Onun için adalet, bu iki sıfatın en şerefli ve en üstün olanıdır.*”²¹

Adalet kelimesinin sözlük ve terim anlamını verdikten sonra Zemahşeri’nin (ö.538/1144) adalet vasfına dair getirdiği yorumların analizini yapmaya çalışalım.

2.Zemahşeri’nin Adalet Vasfına Getirdiği Bazı Yorumlar

Biz, burada adalet vasfıyla doğrudan ilişkili “kıst” sözcüğünü de dikkate alarak Müellifin adalet kavramına ilişkin yorumlarını ele alacağız.

2.1.Bakara Suresi’nde

Zemahşeri’ye göre tevhid ve adalet vasıfları, müminlerin hayatını bütün boyutlarını kucaklayan iki temel/ana unsurdur. Zemahşeri’nin Mu’tezile inanç sistemini oluşturan usûl-hamse/beş ilke prensibine (tevhid, adalet, el-menziletu beyne’l-menziletayn, va’d-

¹⁰ Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, *Kitâbu’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm Samarraî, Dâru Mektebeti’l-Hilâl, ts., II/38-39; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdi *Cemheretu’l-Luğa*, thk. Remzi Munir Ba’labekî, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1987, II/663; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, thk Muhammed Avd Mur’ib, Dâru İhyâi Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 2001, II/123.

¹¹ Bakara, 2/123.

¹² Yûnus, 10/4.

¹³ Râgıb İsfahânî, *el-Mufredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, 1412, s. 250.

¹⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, thk. Muhammed Avd Mur’ib, Dâru İhyâi Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 2001, XIII/299; Ebu Fadl Cemaleddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Muessesetu’l A’lami, Beyrût, 2005, VII/378; Muhammed Murtazâ ez-Zebidi, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru’l-Hidâye, Kâhire, ts., XX/28; Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Ömer, *Mu’cemu’l-Lugati’l-Arabiyye el-Mu’âsıra*, III/1810.

¹⁵ Bkz. Râgıb İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 809.

¹⁶ Ebu’l-Kâsım Mahmûd Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî’t-Tenzîl ve Uyûni’l Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kuttabi’l-Arabî, Beyrût, 1987, III/293.

¹⁷ Furkân, 25/67.

¹⁸ Nahl, 16/90.

¹⁹ Şerîf Radî, *Nehcu’l-Belâga*, s.728.

²⁰ Şerîf Radî, *Nehcu’l-Belâga*, s.757.

²¹ Şerîf Radî, *Nehcu’l-Belâga*, s.779.

vaid, el-emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-neh-y-i ani'l-münker) ne nedenli bağlı olduğu ve yorumlarını sözü edilen prensiplere göre yaptığı ilim erbabınca bilinmektedir.²² Dolayısıyla kendisi, neredeyse her sosyal, kültürel ve ekonomik olayı, adı geçen iki ilke kapsamında değerlendirmiş, ele almıştır.

Sosyal ilişkiler bağlamında insanların hukuksal hayatlarında oldukça önemli olan faaliyetlerden biri de şahitliktir. Nitekim Kur'an, şahitliğin ne denli önemli olduğunu belirtmiş, onun gerçekleşmesi konusunda gevşeklik ve tembelliğin gösterilmemesini tavsiye etmiştir. Bu konuda duyarlı davranıldığında, bir taraftan işleme dair şüpheler ortadan kalkacak, tarafların gönlü rahatlayacak; diğer taraftan ise Allah'ın "aksetu" kelimesiyle murat ettiği adalet vasfı gerçekleşmiş olacaktır. Zemahşeri, kıst'ın "sağlam" anlamına gelen "akvemu" sözcüğü ile ilişkili olduğunu da eklemiştir.²³

2.2.Nisâ Suresi'nde

Malum olduğu üzere insanların sosyal ilişkiler kurduğu yerleşim birimlerinde hem birlikteliğin hem uyuşmazlığın olduğu bir gerçekliktir. Bu farklı iki pozisyon, aile kurumunu da kapsamaktadır.

Zemahşeri, "Eğer eşlerin aralarının açılmasından korkarsanız, (hem erkeğin) ailesinden bir hakem, (hem de kadının) ailesinden bir hakem gönderin! Bunlar, (eşlerin arasını) düzeltmeyi isterlerse Allah aralarını bulur. Şüphesiz ki Allah bilendir, haberdardır"²⁴ ayetine dair şu yorumu yapmıştır:

"Erkek tarafından bir, kadın tarafından bir adil hakem" denmesinin hikmeti, onların, karı kocayı tanımaları, onların aile yapısına aşına olmalarındandır. Hem üstelik hakemler, sarsılan ailenin dediklerini, birbirini suçlamalarını yabancı kimselerden gizlemeye çalışırlar. Başka bir deyişle Türkçedeki "Kol kırılır, yen içinde kalır" atasözünü uygulamaya gayret ederler. Bu ise ancak hakemlerin adalet vasfına sahip olmalarıyla mümkündür.²⁵

Zemahşeri, "Şüphesiz ki Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emretmektedir. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz ki Allah duyardır, görendir" ayetinin sebep-i nüzulünü açıkladıktan sonra şunu demiştir:

"Emanetleri ehline vermek" sözü, bir görüşe göre genel bir hitap olup herkesi kapsadığı gibi başka bir görüşe göre ise yöneticileri ilgilendirmektedir. "Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor!" sözü ise yani "emanetleri yerine getirme ve hukukî bağlamda adaletle hükmetme ne güzel bir olay ve icraattır"²⁶ anlamına gelmektedir. Zemahşeri, idarecilerin adaletle hükmetmeleri; halkın ise ancak adil idarecilere İtaat etmelerini ve onların aldığı kararlara uymaları gerektiğini vurgulamıştır.²⁷

"Sizden olan emir sahiplerine de itaat edin"²⁸ ayetinde geçen "sizden" kelimesinden maksat, "sizden olan idareciler" demektir. Çünkü Allah ve peygamberinin, zalim ve despot idareciler ile herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Müellif Zemahşeri, konuya ilişkin Hz. Peygamberden bazı hadisler, Raşit Halifelerden ise tavsiyeler kaydetmiştir.²⁹

"Kim bana itaat etmişse Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise Allah'a isyan etmiştir. Kim idarecime itaat ederse bana itaat etmiş olur. Kim de idarecime isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur."³⁰ Hz. Peygamber, Allah'a itaat eden idareci hakkında: "İdarenize, başı kuru üzüm tanesi gibi siyah Habeşi bir köle tayin edilse, aranızda

²² Ebu'l-Huseyin Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbn Râvendî el-Mülhid*, Dâru'l-Kutub el-Mısriyye, Kâhire, 1925, s.126; İrfan Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-Firak ve'l-Akâid el-İslâmiyye*, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdad, 1967, s. 94.

²³ Bkz. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/327.

²⁴ Nisâ, 4/35.

²⁵ Zemahşeri, *Keşşâf*, I/508.

²⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/523.

²⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/524.

²⁸ Nisâ, 4/59.

²⁹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/525.

³⁰ Buhârî, *Ahkâm* 1, *Cihâd* 109; Müslim, *İmaret* 33; Nesâî, *Bey'at* 27.

*Kitabullah'ı tatbik ettikçe itaat edin*³¹ diye buyururken; Allah'a isyan eden idareci hakkında da: “*Onu dinlemeyin ve ona itaat etmeyin*” diye uyarıda bulunmuştur.³²

Zemahşerî, aynı surenin 129.ayetindeki “*ne kadar isterseniz isteyin, kadınlar arasında adaletli bir şekilde davranamazsınız*” ifade hakkında da “*yani birine meyletmeden, adaletli bir şekilde davranmanız, neredeyse imkânsızdır*” demektir. Dolayısıyla tam adil davranma sorumluluğu ortadan kalkmış, ancak son derece dikkat ederek elden geleni uygulamaktır. Zemahşerî, eşleri arasında yaptığı muamele için “*Ey rabbim, bu yaptığım, gücümün yettiği ölçüde olmandır. Gücümün yetmediği konularda beni sorumlu tutma*” hadisini delil olarak getirmiştir.³³ Zira Hz. Peygamber, Hz. Aişe'yi diğer hanımlarına kıyasla daha çok seviyordu ama Hz. Aişe'nin ifadesine göre Hz. Peygamber hanımları arasında adaletli davranıyordu.³⁴

“*Ey iman edenler! Adaleti ayakta tutun, kendiniz, ana babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik edenler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten ayrılmayın, eğer (şahitliği) yerli yerince yapmaz veya ondan kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır*”³⁵

Zemahşerî'ye göre adaleti ayakta tutmaya dair “*ana babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik edenler olun*” kesiti, onların kendisi üzerindeki haklarını itiraf/ikrar etmesi demektir. “*Kendi aleyhinizde de olsa*” ise sosyal ilişkiler bağlamında kendi aleyhindeki bir hakkı itiraf etmek, onu gizlememektir.³⁶

Zemahşerî, ayetleri yorumlarken onları genellikle tevhid ve adalet kavramları ekseninde değerlendirmeye çalışmıştır. Onun eserleri, özellikle Keşşâf'ı dikkatlice incelendiğinde bu metodoloji kolaylıkla görülecektir.

2.3.Mâide Suresi'nde

Adalet vasfının geçtiği surelerden bir diğeri de Maide suresidir. “*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olunuz. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olunuz; bu takvanın ta kendisidir. Allah'a isyandan sakınınız. Allah yapmakta olduklarınızdan haberdardır*”³⁷

Buradaki hitap, muhatap olarak herkesi kapsamaktadır. Müminlerin muhatabı gerek mümin gerek müşrik gerekse münafık olsun, müminlerin onlara karşı adalet sahibi olma mecburiyeti vardır. Yani onlara karşı duyulan kin ve adavet, mümini adalet vasfından uzaklaştırmamalıdır. Allah, önce adaletten sapılmamasını emir sığasıyla emretmiş, daha sonra ise pekiştirme sığasıyla müminlerin adil olmalarını istemiştir. Zemahşerî'ye göre ayetin muhtevasında dikkate değer bir nokta bulunmaktadır: Herkes için adaletle uymanın önemli ve gerekli olmasıdır.³⁸

Görüldüğü üzere adaleti ayakta tutma sorumluluğu, sadece idare erkini elinde bulunduran kesime ait değildir. Aksine Allah'a ve onun peygamberine iman etmiş her bireyin sorumlulukları arasındadır.

2.4.Enâm Suresi'nde

Adalet dağıtılırken hiçbir insan grubuna tolerans tanınmamaktadır. İnsana gerek yakın gerekse uzak olsun adalet erdemi herkesi kapsamlıdır. Allah, bu konuda şunu emretmektedir:

³¹ Buhârî, *Ahkâm* 4, *Ezân* 54

³² Buhârî, *Ahkâm* 4; Müslim, *İmâre* 38; Tirmizî, *Cihâd* 29; Ebû Dâvûd, *Cihâd* 86

³³ Tirmizî, *Nikâh* 42.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/572-573.

³⁵ Nisâ, 4/135.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/575.

³⁷ Mâide, 5/8.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/612-613.

"Rüşt çağına erişinceye kadar yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşınız; ölçü ve tartıyı adaletle yapınız! Biz, herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olunuz; Allah'a verdiğiniz sözü tutunuz. İşte, düşünüp öğüt alınız diye Allah size bunları emretti."³⁹

"Kıst" eşitlik ve adaletle demektir. Burada ölçme ve tartmanın eksiksiz ve tam bir şekilde yapılması istenmiştir. Bu ise ancak adalet vasfına sahip kimseler tarafından gerçekleştirilebilir. Ölçme ve tartmada yapılan her noksanlık ve fazlalık, adalet vasfının dışında sayılmıştır. Allah, ayetin hemen akabinde "İşte, benim dosdoğru olan yolum budur. Sadece ona uyun, başka yollara tevessül etmeyin; çünkü sizi Allah'ın yolundan saptırırlar" diye uyarıda bulunmuştur. Yani Yahudi, Mecusi ve Hıristiyanların yollarına iltifat etmeyin, onların yollarına ilgi göstermeyin demektir.⁴⁰

2.5.Nahl Suresi'nde

"Şüphesiz Allah size adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan nehiy eder. Allah, düşünmeniz için size böyle öğüt verir"⁴¹

Zemahşeri'ye göre adalet, farz bir yükümlülüktür. Çünkü Allah, kullarına farz kıldığı olaylarda adaletle hareket etmiş, onlara da ancak güçlerinin yettiği şeyleri farz kılmıştır. İhsan ise müstehap olan yükümlülüktür. Allah hem adaleti hem ihsanı emretmiştir. Zemahşeri, burada zalim Emevîlerin saltanatı iktidarında hutbelerde Hazret-i Ali'ye ve ailesine lanet okunduğunu, bu menfur ve meşum davranışa Ömer b. Abdülaziz'in son verdiğini, onun yerine bu ayeti okuma geleneğini yerleştirdiğini belirtmiştir.⁴²

Hz. Ali ise "Yüce Allah, şüphesiz adaleti ve iyilik yapmayı emreder..." ayeti⁴³ hakkında: "Adalet, hakkı gözetmek; ihsan ise, birisine lütufta bulunmaktır"⁴⁴ şeklinde bir yorum yapmıştır.

2.6.Enbiyâ Suresi'nde

"Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan iş, bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa onu getiririz. Hesap gören olarak biz yeteriz."⁴⁵

Bu ayette "teraziler" kelimesi, mübalağa için "kıst" sıfatıyla ifade edilmiştir. Anlam, bir yönüyle "adalet sahibi teraziler" şeklinde verilebilir. Allah, mutlak adalet sahibi olduğu gibi onun terazisi de haksızlık kabul etmeyen mutlak adaletli bir terazidir. Allah, kullarına iğne ucu kadar da olsa haksızlık yapmaz.⁴⁶

2.7.Şûrâ Suresi'nde

Zemahşeri'nin, adalet vasfı ile ilişkilendirdiği mizan yani terazi objesi, "Gerçeği taşıyan kitabı ve adalet ölçüsünü hak olarak indiren Allah'tır. Ne biliyorsun, belki de kıyamet saati yakındır!"⁴⁷ ayetinde daha somut bir formatta geçmektedir.

Zemahşeri, Mizan'ın adalet ve eşitlik olduğunu; "adaleti indirmenin" ise Allah'ın indirdiği kitaplarda adaletin var olduğu anlamına geldiğini vurgulamıştır. Kendisi, kıyamet saati ile Mizan'ın bir arada zikredilmesini "Allah'ın insanları hesaba çekeceği, amelleri tartacağı gerek hayır gerekse şer olsun, her yapılan eksiksiz karşılık vereceği o gün henüz

³⁹ Enâm, 6/152.

⁴⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/613.

⁴¹ Nahl, 16/90.

⁴² Bkz. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II/628-629.

⁴³ Nahl, 16/90.

⁴⁴ Şerîf Radî, *Nehcu'l-Belâga*, s.728.

⁴⁵ Enbiyâ, 21/47.

⁴⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III/293-294. Allah'ın, -en azılı düşmanları bile olsalar- kullarına zulmetmeyeceğine dair bkz. Al-i İmrân, 3/182; Enfâl, 8/51; Hac, 22/10; Fussilet, 41/46; Kâf, 50/29.

⁴⁷ Şûrâ, 42/17.

gelmeden, insanlara adalet ve eşitliği sağlamaları, İslam'ın ilke ve prensiplerine göre hayatlarını düzenlemelerini emretmek içindir" şeklinde yorumlamıştır.⁴⁸

3.Kur'an'ın İşaret Ettiği Adalet Şekilleri

Allah'ın Kitabı Kur'an, iyice irdelendiğinde adalet vasfının birkaç şekilde resmedildiği görülecektir. Öyle ki adaletin, genelde insanın özeldi ise mümin kimsenin bütün hayatını kuşattığı anlaşılacaktır. Zemahşeri'nin Keşşâf'ından hareket edilerek Kur'an'ın işaret ettiği adalet şekiller şöyle tasnif edilebilir:

3.1.Şahitlik Hukukunda Adalet

Allah, bir ayette *"Ey iman edenler!"* diye başlamış ve borçlanma sürecinde her iki taraf arasında bir yazıcı/noterin, adil/tarafsız olarak onu kaydetmesini emretmiştir. Onun yazmayı reddetmemesini, öylece, olduğu gibi yazmasını tavsiye etmiştir.⁴⁹

Başka bir ayette ise evlilik hukukunda vuku bulan boşanma sürecinde taraflara, boşama sürecinin sonuna ulaştıklarında uygun biçimde anlaşmaları yahut ayrılmalarını tavsiye etmiş; bu arada içlerinden adil iki kişiyi şahit tutmalarını ve şahitliği Allah adına özenle yerine getirmelerini istemiştir.⁵⁰

3.2.Barış, Sulh ve Sükûnda Adalet

Allah, kendisine iman edenlere yönelik her konuda olduğu gibi barış ve esenlik sürecinde de adalet vasfından ayrılmamalarını tavsiye etmiştir. Burada, iki grup arasında meydana gelen münaza ve münakaşada taraf tutulmaması, haksız bir şekilde bir gruba meyledilmemesi yanı sıra, her iki grup arasında adaletin gözetilmesi vurgulanmıştır:

*"Müminlerden iki grup birbiriyle savaşılırsa, aralarını düzeltiniz. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın emrine dönünceye kadar, saldıran tarafla savaşınız. Eğer dönerlerse, artık aralarını adaletle düzeltiniz ve adaletli davranınız. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever."*⁵¹

3.3.Hüküm ve Yargıda Adalet

Adalet vasfının, en çok ilişkili olduğu alanların başında hüküm ve yargı alanı gelmektedir. Bu nedenle idareciler; her kim olursa olsun kendi insanına adil davranmak ve onların temel/özlük haklarını/kazanımlarını korumak durumundadırlar. İdarecinin nezdinde, tebasının beyaz, siyah ve sarı ırdan olmasının, hangi dilleri konuştuğunun bir önemi yoktur. Çünkü yöneticiler ile vatandaşlar arasındaki en sağlam bağ; ancak toplumun bütün katmanlarında adalet mefhumunun yerleşmesiyle kurulabilir. Bu konuda şu ayetin bağlamı oldukça ufuk açıdır:

*"Allah size, mutlaka emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah, her şeyi işitendir; her şeyi görendir."*⁵²

3.4.Söz ve Konuşmada Adalet

Hangi konuda olursa olsun, her sözümüzde doğru olmalı ve adalet sahibi olmamız gereklidir.

*"...Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olunuz; Allah'a verdiğiniz sözü tutunuz."*⁵³

3.5.Ticaret ve Alış-Verişte Adalet

İnsanın, fitri bağlamda çıkarıcı olduğu bilinmektedir. Sosyal ve ekonomik ilişkilerde özellikle alışveriş gibi faaliyetlerde kişisel çıkarların ön plana geçtiği bir hakikattir. İşte,

⁴⁸ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV/217.

⁴⁹ Bakara, 2/282.

⁵⁰ Talâk, 65/2.

⁵¹ Hucurât, 49/9.

⁵² Nisâ, 4/58.

⁵³ Enâm, 6/152.

tabir caizse çıkarıcılığın ve kişisel menfaatin tavan yaptığı böyle bir atmosferde bile Allah, şu şekilde emretmiştir: "...Ölçü ve tartıyı adaletle yapınız!"⁵⁴

4. Adaletin Gerçekleşmesine Engel Olan Bazı Durumlar

Allah, adaletin toplumda egemen olmasını sadece belli bir zaman dilimiyle sınırlandırmamıştır. Adaletin, her halükârda hem bireysel hem toplumsal düzeyde kabul görmesi ve uygulanması mecburiyeti vardır. Adalet, kişinin muvakkat ve geçici psikolojisine göre şekillenen, başkalaşım geçiren bir olgu değildir. Bu itibarla adaleti sürdürmeye mani hiçbir hal ve durum, olmamalıdır.

Kur'an, incelendiğinde adaletin gerçekleşmesine mâni olmaması gereken durumları şu şekilde sırlamak mümkündür:

4.1. Kişisel Duygu, Arzu ve Hevesler

İnsanın, beşer olması itibarıyla her anı bir değildir. O, psikolojik bağlamda duygu ve arzularında değişkenliğe sahiptir. İnsan, her ne kadar böyle bir ruh yapısına sahip olsa da, adaleti tesis etme noktasında farklı davranma lüksüne sahip değildir. Adaleti gözetip gözetmemesi, insanın inisiyatifine kalmış değildir. O, her halükârda adalet vasfına sahip olmak zorundadır. Aşağıdaki ayet, kişinin hevasına uyararak adaletten sapmasını yasaklamış, kınamıştır:

*"Ey iman edenler, kendiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine bile olsa, Allah için şahitler olarak adaleti ayakta tutun. (Onlar) ister zengin olsun ister fakir olsun; çünkü Allah onlara daha yakındır. Öyleyse adaletten dönüp hevanıza uymayın."*⁵⁵

Zemahşeri, bir kimsenin kişisel duygularını aklına tercih etmesini, adalet vasfından sapma olarak değerlendirmiştir.⁵⁶

4.2. Kişinin Öfkeli Olması

Kişinin sakin hali ile öfkeli olması hali arasında kıyaslanmayacak derecede farklılık vardır. Hz. Ali "Öfke, delilik hallerinden bir çeşittir. Çünkü sahibi pişman olur. Şayet pişman olmuyorsa deliliği tam pekişmiş demektir" demek suretiyle öfkenin, insan psikolojisi üzerinde ne denli tesirli olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Bu nedendir ki Allah, öfkesini dizginleyen kimseleri takva sahiplerinden saymıştır.⁵⁸

*"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olunuz. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olunuz; bu takvanın ta kendisidir."*⁵⁹

4.3. İnanç ve Kanaatinden Dolayı Zorlama

Malum olduğu üzere Allah, mutlak otorite olduğu kendi mülkünde insana inanma ve inanmama muhayyerliğini vermiştir.⁶⁰

*"Allah, sizinle din konusunda savaşımayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adaletli davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adil olanları sever."*⁶¹

Yukarıda sayılan farklı davranışlardan hareketle şu neticeye varılabilir: "İnsan, insanlar arasında söz, hüküm, barış/sulh, şahitlik ve muameleler gibi değişik türdeki adaleti yürütemediği gibi öfkesinden ve hevasına uyma arzusundan da kurtulamıyor. Nefsiyle akıl ve hikmetin gerekleri arasındaki dengeyi kuramadığı; tutum ve davranışlarında ölçülü olamadığı, toplumda bir yandan kendisini, öte yandan da başkalarını dengeleyemediği zaman, adaleti gerçekleştiremiyor. Yine bencil, fırsatçı, maddeci, menfaatçi ve çıkarıcı olunca adaleti yerine getiremiyor. İnsanlar arasında adaletin

⁵⁴ Enâm, 6/152.

⁵⁵ Nisâ, 4/135.

⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşeri, *Makâmât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, s.176.

⁵⁷ Şerîf Radî, *Nehcu'l-Belâga*, s.733.

⁵⁸ Âli İmrân,3/134.

⁵⁹ Mâide, 5/8.

⁶⁰ Kehf, 18/29.

⁶¹ Mümtehine, 60/8.

sürdürülmesi, insanın adaleti tanınmasına ve öncelikle özel hayatında uygulamasına bağlıdır. Üstün hasletlerden biri olan adalet, resmî ve dinî bir sistem olarak girerse, insanlığın dilediği en doğru iş yapılmış olur.”⁶²

SONUÇ

Adına *hikmet* diyebileceğimiz değerlerden bir tanesi de, tarih boyunca gerek inanmış gerek inanmamış olsun, neredeyse bütün insanların özlem duyduğu ve onsuz yapamadıkları *adalet* vasfıdır. Bu vasfın varlığı, toplumun varlığı; yokluğu ise toplumun yokluğu ile doğrudan ilişkilidir.

Görüldüğü üzere Zemaşşeri, ait olduğu çevrenin beş temel esasından adalet vasfına oldukça önem vermiş ve birçok olayı adı geçen vasıfla izah etmiştir. Müellif, mutlak adalet sahibi Allah'ın, kullarından da adalet ilkesine bağlı kalmalarını istediğini güçlü şekilde vurgulamıştır. Kendisi, her ne kadar adaletin tesisinde her kesimin sorumlu olduğunu zikretse de daha çok, idare erkine sahip olanların sorumlu olduğunu belirtmiştir.

Unutmayalım ki inancımız, bırakın sadece Müslümanlar arasında adaletle hükmetmemizi; rengi, dili, dini ve etnik kökeni ne olursa olsun, toplumun bütün bireylerine adaletle muamele etmemizi ve “*İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman, adaletle hükmediniz.*” (4/Nisa, 58) ilkesi çerçevesinde emretmektedir.

İdareciler; her kim olursa olsun kendi insanına adil davranmak ve onların temel/özlük haklarını/kazanımlarını korumak durumundadırlar. İdarecinin nezdinde, teb'asının beyaz, siyah ve sarı ırktan olmasının hiçbir önemi yoktur. İdarecinin nezdinde, tebasının hangi dilleri konuştuğunun da bir önemi yoktur. Çünkü yöneticiler ile vatandaşlar arasındaki en sağlam bağ; ancak toplumun bütün katmanlarında adalet mefhumunun yerleşmesiyle kurulabilir. Karşılıklı güven de adaletle oluşacaktır.

Bir aile reisinin çobanlığı; aile bireylerinin nafaka, iâşe ve ibatesini temin etmenin yanı sıra, onların arasında adaletle davranmasıdır. İster küçük ölçekte ister büyük ölçekte olsun, adaletin uygulanmadığı her yerde anarşi, başıbozukluk ve kargaşa meydana gelir. Toplumun en küçük birimi sayılan aile için de bu geçerlidir. Çocukları arasında ayrımcılık yapan bir baba, farklı tepkilerle karşılaşacak; hatta çocukların arasında ahenk ve insicamın yok olmasına neden olacaktır.

Bir hadisin vurgusuna göre işçi, işverenin/patronun işyeri ve işyerinin demirbaşından sorumlu olduğu gibi işveren de çalıştırdığı işçinin özlük haklarını gasp etmemek, emeğini sömürmemek ve alın teri kurumadan hakkını vermekle yükümlüdür. Ne var ki günümüzde nice işverenler, standart çalışma saatlerin ötesinde çalıştırdıkları işçilerin hak ettiklerini kendilerine vermemekte, müktesep haklarını/kazanımlarını onlardan esirgemektedirler.

Son söz olarak adaletin, belli bir zaman dilimiyle sınırlı olmadığı; aksine hem bireyin hem toplumu besleyen can suyu gibi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abdulkakî, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Matba'atu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.

Abdulhamid, İrfan (ö.2007), *Dirâsât fi'l-Firak ve'l-Akâid el-İslâmiyye*, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdad, 1967.

Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar* (ö.1982), çev.Ali Turgut, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988.

⁶² Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, çev. Ali Turgut, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988; s.214-215.

- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (ö.256/870), *Sâhihu'l-Buhârî*, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, 1979.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. Eş'as (ö.275/888), *Sunen*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamid, Dâru'l-Fikr, Riyâd, ts.
- Ebu'l-Huseyin Hayyât (ö.300/913), *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbn Râvendî el-Mulhid*, Dâru'l-Kutub el-Misriyye, Kâhire, 1925.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980), *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Mu'rib, Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 2001.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr (ö.170/787), *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm Samarraî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdi (ö.321/933), *Cemheretu'l-Luga*, thk. Remzî Munîr Ba'labekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 1991.
- İbn Manzûr, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300.
- İsfahânî, Râgıb (ö.425/1033), *el-Mufredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, H/1412.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Haccâc (ö.261/875), *Sâhihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed (ö.303/915), *Sunen*, (Suyûtî Şerhi), Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd (ö.1424/2003), *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el-Muâsıra*, Alemu'l-Kutub, byy. 2008.
- Şerîf Radî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ (ö.406/1015) *Nehcu'l-Belâga*, thk. Muhammed Abduh, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1992.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru'l-Hidâye, Kâhire, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrût, 1987.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Basil Uyûnusûd, Dâru'l-Kutubi'l- İlmiyye, Beyrût, 1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Makâmât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.